

Erica van Boven

Beelden van Indië

Literaire representaties van Nederlands-Indië tussen 1860 en 1930

Via vier romans uit de negentiende en twintigste eeuw toont Erica van Boven ons het contrast tussen de eigen, vertrouwde, Europese samenleving en de bedreigende, vreemde Indische wereld. Van Boven bespreekt romans van Ten Brink, Adinda, Couperus en Salomons, die verschillende perioden, plaatsen en 'beelden van Indië' representeren.

'Indië werd in de negentiende eeuw duidelijk zichtbaar aan de horizon, maar men kon vanuit het moederland toch niet veel meer dan de contouren zien. Hoe het in werkelijkheid was wist men niet', schrijft Rob Nieuwenhuys in de *Oost-Indische spiegel*.[1] Het waren romanschrijvers die gingen voorzien in de toenemende behoefte aan kennis over het leven in Indië, het leven van de Europeaan wel te verstaan, die, weer volgens Nieuwenhuys, 'in een soort enclave moet hebben geleefd temidden van een miljoenenmassa, in een eigen gesloten samenleving'.[2] Vele romans hebben deze samenleving sindsdien in beeld gebracht. In dit artikel bespreek ik vier van deze romans. Ze zijn gekozen op de verschillende gezichten die Indië erin aanneemt: afwisselend voeren de eigen, vertrouwde, Europese, 'Hollandse' samenleving en de vreemde dreiging van het grote Indië daarbuiten de boventoon. Als een rode draad loopt verder door de teksten heen: de komst van Europese vrouwen naar de kolonie en de morele rol die in de literaire verbeelding steeds weer aan hen wordt toegeschreven. De gekozen romans representeren verschillende plaatsen door de tijd heen. Achtereenvolgens komen in beeld: Batavia in de jaren zestig van de negentiende eeuw (Ten Brink), de Javaanse 'buitenbezittingen' aan het einde van de negentiende eeuw (Adinda en Couperus) en Deli, Sumatra in de jaren twintig van de twintigste eeuw (Annie Salomons).

1 Rob Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der compagnie tot op heden* (3e druk; Amsterdam 1978) 188.

2 Ibidem, 275.

De Europese enclave

Eén van de eerste Indische romans was Jan ten Brinks omvangrijke, veelgelezen *Oost-indische dames en heeren* (1863).[3] Ten Brink gebruikt het in de Indisch-Nederlandse letterkunde beproefde procedé van de nieuwkomer of 'baar' die na een reis van toen nog 95 dagen per zeilschip in Batavia aankomt om zijn fortuin in de Oost te beproeven 'terwijl daarbij de denkbeelden van liplappen, groote rijkdommen, huwelijk en protektie hem onbestemd voor de geest hadden gezweefd' (I, 183). Het is een Europese wereld waarin de Indiëganger belandt. Batavia bestaat uit Europese woningen, de hotelkamers zijn gemeubileerd zoals 'iedere landelijke herberg van Nederland' (I, 12). De huizen waar hij gastvrij wordt ontvangen zijn wel anders dan de Nederlandse: ze hebben ruime, open vertrekken, hier 'gaanderijen' geheten; een achtergalerij waar grote ontvangsten en maaltijden worden gehouden, een voorgalerij waar men na het eten in schommelstoelen sigaren rookt, binnengalerijen en bijgebouwen, door een gang met het hoofdgebouw verbonden, waar de logés worden ondergebracht. Toch is ook hier het hoogste doel de sfeer van thuis te creëren. De verteller waardeert het wanneer er geprobeerd is aan deze open vertrekken 'een gering deel dier aanlokkelijke neêrlandsche huiselijkheid te hergeven, welke de van alle zijden geopende oostersche vertrekken maar zelden aanbieden' (I, 200). Een familie aan het Koningsplein staat hoog aangeschreven onder meer om 'het sterk europeesche karakter, 't welk de bewoners uit de stoffeering van elk vertrek hadden weten te doen spreken'(I, 203).

De nieuwkomers worden onmiddellijk opgenomen in een sociaal leven dat hen weldra geheel in beslag neemt en dat de hoofdmoot van de roman uitmaakt. Dat onderscheidt zich van het Europese door de rijsttafel, het rijkelijke drankgebruik, de kleding (de heren dragen wit, de dames dragen thuis sarong en kabaai[4] en kleden zich alleen Europees wanneer ze uitgaan), een

3 Het gaat Ten Brink blijkens de ondertitel om een beeld van de Europese samenleving: 'Vier bijdragen tot de kennis van de zeden en usantiën der Europeesche maatschappij in Nederlandsch-Indië'. De roman is veel gelezen en vaak herdrukt. Tussen 1863 en 1891 verschenen naast vijf officiële drukken nog enkele 'bijdrukken', zoals de schrijver in het voorwoord bij de vijfde druk vermeldt (1891, 6). Voor dit artikel is gebruikgemaakt van de tweede, herziene druk in boekvorm (door de auteur zelf, die de tijdschriftversie als eerste druk rekent, aangeduid als derde), verschenen in twee delen (I en II), ('s-Gravenhage 1881).

4 Inheemse dracht bestaande uit een gebatikte doek die als lange rok wordt gedragen en een van voren gesloten linnen jakje met lange mouwen.



Portret van Jan ten Brink.

enkel 'Indisch' uiterlijk en vooral door het bijzonder intensieve karakter ervan. Het is tekenend dat Batavia op een baar de indruk maakt van 'eene reusachtige gezelschapszaal (...) met hier en daar verstrooide groepen gasten' (I, 59). Dat beeld zet zich ook bij de lezer vast na honderden bladzijden over de kleine wereld van Nederlanders en een enkele Engelsman die elkaar dagelijks op recepties, muzikale soirées en bals ontmoeten, in de 'prachtige huizingen der Europaeërs' (I, 148), in sociëteit Concordia of sociëteit de Harmonie. Zelden zien we hen aan het werk maar des te meer aan diners, waar ze volgens hun rang zijn geplaatst, en op dansavonden waar ze walsen, mazurka's en quadrilles uitvoeren. Avond na avond treft de 'gantsche beau-monde van Batavia' (I, 250) elkaar, 'deftige heeren, de élite der burgerlijke en militaire autoriteiten – hoog geplaatste ambtenaren en groote-mannen van geld of van voorbeeldeloos geluk – parvenus met luidklinkende stemmen en trotsche gelaatstrekken – bejaarde officieren met zwaar gevulde fouragères – enkele jongelui (...)'(I, 70) Onder die jongelui vindt men 'hoffelijke luitenants, zwart gerokte bachelors van de groote kantoren in de stad, jeugdige advokaten of veelbelovende goevernements-ambtenaren'(II, 48/49).

Belangstelling voor het grote Java heeft bijna niemand in deze Europese 'enclave'. Een enkel personage verbaast zich erover 'dat de meeste menschen [...] zoo weinig overeenstemmen met de grootsche natuur, die hen omringt. Wat boezemt hen belang in, waar spreken ze over? Over bals, receptie, muziek...Altijd amuzementen! Is er hier dan zulk een dringende behoefte aan amuzement?'(II, 30) Ja, daar is in Indië veel behoefte aan. Vanuit Indië gezien lijkt het verre Holland ernstig, 'ernstig in huis, ernstig buiten, in de kerk, in gezelschap, in de komedie, overal ernstig, tot plechtig wordens toe'(II, 30), zegt een Nederlandse jonge gouvernementsambtenaar. Indië, 'dit schoone paradijsland', is anders: 'We dansen hier wat veel, dat is waar! We gaan hier niet al te vaak naar de kerk, dat is ook waar! Maar er bestaat hier toch ook een onbekrompen gezonde zin, om te arbeiden, waar het eer en welvaart geldt (...) We zijn hier vrijer, dan in het oude Europa' (II, 54).

Hoe ziet het gezelschapsleven van de Bataviase beau monde eruit? Men



Sociëteit de Harmonie in Batavia.

roddelt, vertelt 'echt indische anekdoten'(I, 102) en bespreekt soms de koloniale politiek. Conservatieve denkbeelden overheersen in deze kring. 'De Javaantjens hebben 't goed'!' (I, 205) is de gedachte van velen. De liberalen die in Nederland veranderingen bepleiten begrijpen er niets van en de *Max Havelaar* heet een 'pamflet van een oproermaker, van een schoft, die 's lands kas in Sumatra bestolen heeft en 't zelf bekent!'(I, 207). Multatuli's pas verschenen roman heeft ook een verdediger, die opmerkt dat de roman in Nederland wel degelijk weerklank heeft gevonden en het besef heeft gewekt dat de ontwikkeling van het Javaanse volk een 'heilige plicht' is. De idealist krijgt te horen dat zulke ideeën de carrière niet zullen bevorderen en later wordt hij als volgt besproken: 'Een kereltjen met allerlei belachlijke hollandsche oppozitie-ideeën, opgeblazen, pedant, onpraktisch! Hij zanikt van Multatuli, van vooruitgang, van onze verplichting aan den Javaan – wat blief je?' De beide heeren waren in schaterend lachen uitgebarsten'(I, 233). Het is overigens duidelijk dat Ten Brinks sympathie bij de jonge idealist ligt, één van de weinige positieve karakters in de roman. Sympathie voor meer vooruitstrevende koloniale ideeën is ook merkbaar in de positieve

beschrijving van August Bokkerman, een 'luid lachende, humane, schatrijke landeigenaar' (II, 114).[5] Hij bezit grote stukken grond met plantages in het Buitenzorgse waar hij respectvol omgaat met de Soendanese opgezetenen die zijn land bewerken. Zijn verlichte denkbeelden en humane beleid tegenover de bevolking worden steeds geprezen.

Een belangrijk thema in deze kringen is de huwelijksmarkt. Voor een voorspoedige carrière en het door ieder vurig gewenste leven in weelde zijn goede contacten, 'protektie' en een gunstig huwelijk onontbeerlijk. Wanneer men eenmaal aan trouwen kan denken (voor de jonge Nederlandse militairen, ambtenaren en planters gold een trouwverbod), neemt dit de gemoederen geheel in beslag. De schaarse blanke jonge vrouwen, dochters van de burgerlijke en militaire elite, zijn bijzonder in trek. De nieuwkomers krijgen het al snel te horen: 'De jonge dames (...) zijn hier niet talrijk en houden zich op prijs. We zijn hier niet in Holland' (I, 72). Lager geklasseerd in de hiërarchie, maar wel deel van het Bataviaas gezelschapsleven, zijn de Indo-Europese vrouwen, de zogeheten nonna's, dochters uit de verbintenissen van Nederlandse 'oudgasten' en Aziatische vrouwen. Indo-Europese mannen (sinjo's) spelen op de huwelijksmarkt nauwelijks een rol.

Bij gebrek aan voldoende volbloed Nederlandse huwelijkskandidaten nemen jonge mannen hun toevlucht tot een 'Indisch huwelijk': zij trouwen dan een nonna. Nonna's zien er soms 'verraderlijk' goed uit (I, 229) en brengen, als dochters van 'oudgasten' die al een vermogen hebben vergaard, geld mee in het huwelijk. Dat maakt hen als huwelijkskandidaat aantrekkelijk. Overigens heeft Ten Brink van deze bevolkingsgroep geen hoge dunk. Nederland en Nederlands zijn de norm, hoe meer 'indische bestanddeelen' (I, 79) hoe lager de waardering. De nonna's behoren weliswaar officieel tot de Europeanen, maar kennen Europa en Nederland meestal alleen van horen zeggen. Ze spreken een zeer gebrekkig Nederlands, doorspekt met Maleise woorden. Het beeld dat de roman van hen geeft, uiterlijk, innerlijk en in moreel opzicht, is ongunstig. Iedere keer als er één ten tonele verschijnt, wordt een aantal vaste minpunten vermeld: het gebrek aan beheersing dat zich toont in ongebreideld rijsttafelen, snoepen en een hang naar overdaad in kleding en juwelen, de neiging tot corpulentie, het kinderlijk, driftig, hartstochtelijk en jaloerse karakter, de domheid en luiheid, de huidskleur die vaak 'vuilgeel' genoemd wordt en door een laag rijstpoeder heenschemert

5 Ten Brink heeft Bokkermans getekend naar het model van Pieter Hofland, eigenaar van een omvangrijk gebied in West-Java, bij wie hij logeerde. Zie Ulbe Bosma en Remco Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920* (Amsterdam 2003) 129, 130.

en zo de kleurling 'verraadt' (I, 79).

De blanke, blonde Nederlandse meisjes vertegenwoordigen hun positieve tegenhanger, uiterlijk en innerlijk – een fenomeen dat we ook in de volgende teksten zullen tegenkomen. Zo worden van de pas aangekomen gouvernante Henriette steevast haar eenvoud, kalmte, rust en beheersing geprezen. Zij houdt niet van overdaad in kleding en sieraden; 'een hoogst eenvoudig lichtblauw gazen kleedje [..] maakt al haar tooisel uit' (I, 201). Ook van andere Hollandse meisjes wordt gezegd 'dat ze werkelijk voordeelig uitkwamen bij het belachelijke, overladen gala van sommige oudgastische en lichtgeel getinte balbezoeksters' (II, 44). In de volgende tekenende scène staat Henriette tegenover haar werkgeefster. De gezagsverhoudingen zijn hier ongebruikelijk: de jonge Nederlandse vrouw is in dienst bij de Indische. Dat strookt duidelijk niet met Ten Brinks opvattingen over de verhoudingen tussen het Europese (hier Germaanse) en Indische ras (let ook op de morele connotatie: 'vuilgeel' tegenover 'smetteloos blank')

> 'Welk een kontrast tusschen die beide vrouwen – de gebiedende meesteresse, klein, korpulent, zonder figuur, met den gelaatstype van het maleische ras, de vuilgele tint der kleurlinge met een laag bedak (rijstpoeyer) op wangen en voorhoofd, die onvoldoende bleek, om er de bruine vlakken van te vermommen – de gehoorzame dienaresse, rijzig, slank van leest, nobel van houding, met den frisschen blos der jonkheid op het smetteloos blanke wezen, 't welk in elken trek het lieflijkst ideaal der germaansche vrouw op zijde streefde (I, 213).'

'Indische huwelijken' worden in deze roman steeds negatief afgebeeld. De echtgenoten leven volledig langs elkaar heen; hij wijdt zich aan zijn zaken en zij ligt op de bank, lui, verveeld en ontevreden, dik en snoeplustig, behangen met sieraden, zonder belangstelling voor haar kinderen, alleen geïnteresseerd in roddels en intriges. Het grootste probleem is dat de gehuwde Indische dames 'in volkomen indischen geest' samenspannen tegen alles 'wat eene europeesche of neêrlandsche tint vertoonde' (I, 256), daartegen zelfs 'een hardnekkigen oorlog' voeren (I, 258) waardoor een harmonieus leven met de Hollandse echtgenoot onmogelijk wordt en de kinderen 'verindischen'. Zo verzucht de arme, goedhartige heer Ruytenburg, zelf met een corpulente nonna getrouwd, over 'onze indische dames': 'Onze oude, goede, hollandsche denkbeelden en gewoonten zijn hare grootste antipathieën. Wie eene indische of eene kleurlinge trouwt, make zich geene illuzie over de neêrlandsche opvoeding zijner kinderen!' (I, 307). De hardnekkige

oorlog geldt vooral de Europese concurrenten op de huwelijksmarkt; van het omgekeerde (jaloezie van de kant van de Nederlandse vrouwen op de rijke nonna's) blijkt niets.[6]

Sinjo's, Indo-Europese mannen, spelen in het Bataviaas gezelschapsleven een geringere rol. Een belangrijke representant van deze groep is de eerder vermelde August Bokkerman, aan wie goed de heersende hiërarchie te demonstreren valt. Hij heeft een volkomen Europese opvoeding gehad die hem 'verre boven het gewone gros der kleurlingen [heeft] verheven', zo staat er (II, 159), hij streeft ernaar 'zoveel mogelijk echt europeesche elementen in zijn kring op te nemen'(II, 159) en 'zich zelven als beschaafd Europaeër voor te doen'(II, 177), maar hij blijft toch voelen dat men niet vergeet 'Augustus Bokkerman is maar een sinjo!'(II, 177). Zelf heeft hij van zijn eigen bevolkingsgroep ook geen hoge dunk:

> 'Ik ben hier in Java weêr geheel een sinjo (kleurling) geworden. Daar ik in Holland niet had willen studeeren, kwam ik bijna even dom terug, als ik gegaan was. Mijn vader was plotseling gestorven en liet mij zijne vorstelijke landgoederen na. Ik trouwde hier eene rijke nonna (kleurlinge), en heb mij langzamerhand tot een volmaakt klimaatschietend oudgast ontwikkeld. Mijne kinderen zijn domme, korpulente nonnaas, zoo als hare Mama, mijn leven is geheel indisch gekleurd! (I, 245).'

Deze 'sinjo' mag dan een minderwaardigheidsgevoel koesteren tegenover de blanke elite in Batavia, intussen wordt hij door Ten Brink toch als een positief contrast met die groep neergezet. Ten Brink laat Bokkermans ruimere denkbeelden, zijn omgang met andere nationaliteiten en de verlichte wijze waarop hij zijn ondernemingen leidt, gunstig afsteken tegen het kleingeestige, beperkte wereldje in Batavia.

Het gevaarlijke Indië

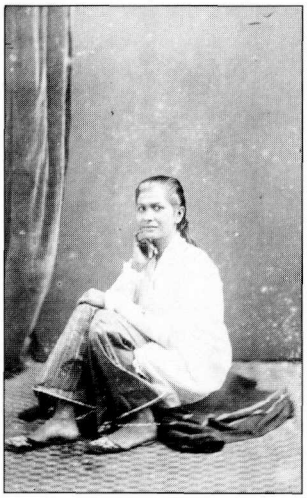
Ten Brinks Indië is Europees, vertrouwd en rustig. In zijn Batavia komen dreiging en gevaar niet van de vreemde cultuur, maar hoogstens van dronken of jaloerse Europese liefdesrivalen. Een gevaarlijker Indië wordt opgeroepen in een veelgelezen roman die zo'n vijfentwintig jaar later speelt, in de late jaren tachtig van de negentiende eeuw: *Vrouwen lief en*

6 Dat de 'Hollandse vrouwen (...) gebeten zouden zijn op hun rijke nonna-concurrenten op de huwelijksmarkt' , zoals Bosma en Raben in *De oude Indische wereld 1500-1920* (Amsterdam 2003) op p. 130 over deze roman stellen, blijkt nergens.

leed onder de tropen door Adinda (1892).[7] Hier zien we Indië door de ogen van jonge Nederlandse vrouwen, beschermd opgevoede meisjes die op afgelegen Javaanse plantages terechtkomen en totaal niet zijn voorbereid op de 'Indische toestanden' die daar heersen. Het bestaan van inheemse concubines, voorkinderen en de losse seksuele moraal betekent voor hen een ware cultuurschok. Met de Hollandse fatsoensbegrippen komen ze hier niet ver. Zo verloopt een dialoog tussen de pas getrouwde vrouw en haar echtgenoot, een cynische planter die in niets meer lijkt op de hoffelijke verlofganger op wie ze in Nederland verliefd raakte: 'Nelly bloosde en stamelde: "Ik heb altijd gedacht, dat een man het prettig vond een onschuldig meisje tot vrouw te krijgen." Haar man haalde de schouders op: "Ach! kind, onschuld is iets, waar men in Indië nu eenmaal niet mee aan moet komen, het is een kruid, dat er niet wast en, als het er soms van buiten af geïmporteerd wordt, niet gedijt, doch spoedig sterft."' (67).

Hiermee is het thema van deze roman gegeven. Indië wordt voorgesteld als een wereld die een verwilderend effect heeft op de Europeaan. In Europa is men anders, 'Men is er beter, geloof ik' (68). In Indië verdampen fatsoensbegrippen, de moraal verwildert, het is 'een cynische wereld': 'Het schijnt wel dat de warmte onder de tropen de Europeanen niet alleen ontzenuwt, maar ook demoraliseert' (74). Het is vooral het Indische klimaat dat afmattend en ondermijnend werkt 'zoowel op zedelijk als op lichamelijk gebied'(297). Nelly gaat er bijna aan onderdoor. Zij, met haar blonde haar en lichtblauwe kleedje, vertegenwoordigt de onschuld en de moraal die in de Indische romans als gezegd opvallend vaak met pas gearriveerde jonge vrouwen worden verbonden en die in Indië niet gedijen: 'Zes maanden onder de tropen waren voldoende geweest om de fraaie Hollandse kleur van haar wangen te doen verdwijnen, alsook de glans uit haar fraaie, blauwe kijkers (...)'(83). Haar zenuwinzinking krijgt de trekken van tropenkolder, een verschijnsel dat in vele vormen in Indische romans voorkomt en dat vooral rond de eeuwwisseling een grote verspreiding kende in de vorm van 'tropical nervousness', een negatieve invloed van het tropenklimaat op het psychische evenwicht van de Europeanen en ook in de vorm van een degenerende werking van de tropen

7 Adinda (pseudoniem van Thérèse Hoven), *Vrouwen lief en leed onder de tropen* (Utrecht 1892). Hier is gebruikgemaakt van de herdruk uit 1988 in de *Indische Letteren-reeks* (nr. 4), ingeleid en toegelicht door Willy van Wetter en Peter van Zonneveld.


'Njai' (huishoudster) op Java.

die kan leiden tot seksuele uitspattingen en geweld.[8] Voor 'tropical nervousness' werden in deze periode vrouwen met hun nerveuze gestel bij uitstek vatbaar geacht.

Nelly's man denkt intussen bij zichzelf: "t Is toch verkeerd, geloof ik, die volbloed Europeesche vrouwtjes hier te brengen; ze verwelken allemaal en dan is het mooie er al heel gauw af.'(84). Zo verliezen de 'jonge Hollandse vrouwtjes' hun schoonheid, gezondheid en illusies. Het huwelijk in Indië levert 'bittere teleurstellingen' op (107). De roman bevat een aaneenschakeling van desillusies en drama's, voorbeelden van de zedenverwildering die in deze beeldvorming onlosmakelijk met de tropen is verbonden.

Voor de bevolking, cultuur of natuur van Java hebben de Europese vrouwtjes geen belangstelling. Ze zouden liever in Batavia zijn, 'te midden der Europesche beschaving dan op een plantage, waar men behalve enkele Europeanen niets dan Inlanders om zich heen ziet'(144). In Soerabaia, zo verzucht er een, 'worden zelfs de fraaiste buurten bedorven door de kampongs der Inlanders, die overal tusschen zijn gebouwd, zoodat men tegenover een rij mooie villa's de vuile krotten der Javanen ziet'(188). Nelly is bang van 'die akelige, zwarte menschen' (56) en in haar koortsdelirium nemen de Javaanse vrouwen lelijke en hatelijke vormen aan (131). De bekende rasstereotypen (apathie, indolentie, haat en jaloezie als 'machtige factoren in een Indisch karakter') worden niet alleen door de personages, maar ook door de verteller onderschreven.

Losheid van zeden heerst ook onder de Javanen. De Europese vrouwen zijn daar verontwaardigd over, maar de cynisch geworden mannen geven er de voorkeur aan boven 'onze zoogenaamde fatsoensbegrippen' (214) die door hen als een eng keurslijf worden gezien. Het gevaarlijke en dreigende van Indië krijgt vooral gestalte in de 'njai', de inheemse huishoudster-concubine, een fenomeen waarop Ten Brink slechts in bedekte termen zinspeelde maar dat in deze roman een centrale rol vervult. Zij

8 Stephan Besser, 'Tropenkoller: The Interdiscursive Career of a German Colonial Syndrome', in: George Sebastian Rousseau e.a. (eds.), *Framing and Imagining Diseases in Cultural History* (Basingstoke 2003) 303-317.

treedt hier op in de gedaante van een verleidelijke Madoerese die met haar kind is weggezonden toen de planter trouwplannen kreeg. Nu keert ze terug om wraak te nemen en haar positie te heroveren. De man raakt opnieuw in haar ban en zijn jonge echtgenote voelt zich 'onbeschrijfelijk vernederd bij 't beeld, dat dit bruine wezen in haar huis meer rechten had dan zij'(239). Haar echtgenoot schuift die reactie weer op haar puriteinse denkbeelden en haar onbegrip van 'Indische toestanden'(245). Maar zelf wordt hij uiteindelijk het slachtoffer van de geheime gifmengsels die de Madoerese door zijn eten mengt. De Europese dokter kan niets meer voor hem doen: 'hij wist bij ondervinding, dat de Europeesche kunst zwichten moet, waar de Indische natuur met zulke middelen gewerkt heeft'(254/255). Tegen de raadselachtige en gevaarlijke 'Indische natuur' is de Europese wetenschap niet opgewassen.



Portret van Louis Couperus

Dat komt nog veel sterker uit de verf in *De stille kracht* van Louis Couperus (1900).[9] 'Donkere geheimzinnigheid' hangt er vanaf de eerste bladzijden over Laboewangi waar het residentengezin Van Oudijck aanvankelijk tamelijk onbekommerd leeft. De resident is zich niet bewust van de dreiging waarvan de atmosfeer is doortrokken en die vooral komt opzetten als de nacht valt, de nacht die onzegbare mysteriën bevat 'als een beklemmende aandreiging van toekomst' (74). Hij is daarvoor te praktisch, te gezond. Vaagheid en bijgeloof ergeren hem, 'de man van oprechtheid en licht, van eenvoudig levensprincipe, van ernstige arbeidsdegelijkheid'(93). Resident Van Oudijck is het type van de kalme, flinke, rechtschapen bestuurder. Hij houdt van zijn gewest Laboewangi in de Oosthoek van Java, een gewest met koffieculturen en suikerfabrieken. En hij houdt van Indië, zoals Europeanen van Indië kunnen houden zonder er zich echt in te verdiepen: het klimaat,

9 Louis Couperus, *De stille kracht* (9e druk; Wageningen: 1973).

het werk en de welstand. Hij vindt het heerlijk te werken voor dat land en dat volk op zijn manier van rechtvaardige heerser. Voor het zwarte geheim, het zwarte gevaar dat steeds in Indië is, in de grond, in de mensen, heeft hij geen oog. De gevoelige en artistieke Eva Elgersma, naast Van Oudijck een centrale figuur in de roman, voelt dat alles wel. Zij ervaart steeds dat vreemde 'iets van mysterie, en donker geheim, dat zij voelde aandonzen in de nachten'(41),'een geheimzinnigheid in de lucht, iets dreigends (...)'(54). Dan vindt ze de bruine gezichten van 'mijn jongens' ineens griezelig: 'Soms maakt Indië me bang'. Zij voelt een afstand tot Indië en een dreigend gevaar; zij probeert wel te strijden voor 'haar Westerse beschaving', haar kunst, haar muziek, maar ze voelt 'in geheel haar huis een Oosterse tegenstand tegen haar Westerse ideeën'(125), ze ervaart steeds een kracht die haar tegenwerkt: 'Ik ben hier soms bang. Ik voel mij hier altijd (...) op het punt overweldigd te worden, ik weet niet waardoor: door iets uit de grond, door een macht in de natuur, door een geheim in de ziel van die zwarte mensen, die ik niet ken' (129/130). Zij kan zich niet aanpassen en keert uiteindelijk terug naar Europa.

Het verhaal draait om de conflicten tussen de resident en de oude Javaanse regentenfamilie waarmee hij moet samenwerken. Van Oudijck is trots op de tactvolle, verstandige manier waarop hij de problemen weet op te lossen. Hij denkt de goede toon te hebben getroffen en bezweert een dreigende opstand. Maar dan gebeuren er vreemde dingen. Eerder al waren er stenen door kamers gevlogen en had Doddy, de dochter, een hadji[10] gezien die zich weghaastte. Maar juist nu de rust is weergekeerd volgt er een uitbarsting van onverklaarbare en dreigende gebeurtenissen. Het eerste slachtoffer is de indolente, immorele Leonie, de tweede echtgenote van de resident, die verboden relaties onderhoudt met haar stiefzoon en een andere jonge man. Terwijl zij in de badkamer haar prachtige blanke lichaam bewondert, 'haar silhouet van melkige molligheid, de rondingen van een vrouw van veel liefde' (154), wordt zij met rode spatten bespuwd 'als uitgespogen door een kwijlende sirih-mond'(155)[11]. Zenuwziek vlucht zij naar Soerabaia. De resident blijft alleen in huis achter. Hij wordt het slachtoffer van een stroom van raadselachtigheden: brekende glazen, nachtelijke geluiden, bezoedelde bedden. Moedig houdt hij stand en werkt door 'in zijn volhardende mannelijke eenvoud'. Hij weigert voor het 'Javaanse gegoochel' te buigen. Uiteindelijk spreekt hij de regentenfamilie dreigend

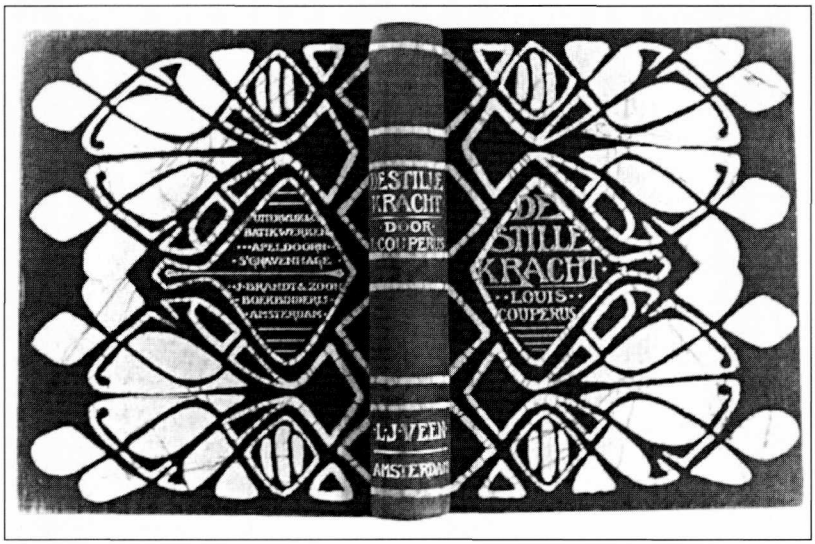
10 Mekkaganger (heeft de bedevaart naar Mekka gemaakt).

11 Sirih: pruimtabak van sirihbladeren, kleurt het speeksel rood.

toe en 'het vreemde gebeuren' houdt op. Hij is 'de stille kracht te krachtig geweest, alleen door zijn eenvoudige moed van ambtenaar, Hollander en man'(166).

Maar zijn overwinning op de stille kracht is schijn, zoals al in de blik van de regent te lezen was geweest. De resident blijkt verzwakt te zijn en versomberd. Hij begint te geloven 'aan een stille kracht, die hem kwaad wilde, omdat hij was Europeaan, overheerser, vreemdeling op de geheimzinnige heilige grond'(172). Hij gaat die kracht overal om hem heen voelen, 'diep verborgen in de dingen van Indië', een kracht die de Javaan macht geeft over de Westerlingen, 'een stille kracht, een stille macht, vijandig aan ons temperament, aan ons bloed, aan ons lichaam, aan onze ziel, aan onze beschaving, aan al wat óns goeddunkt te doen en te zijn en te denken'(173). Zo worden de lotgevallen van de resident in deze roman verbonden met een visie op het kolonialisme, op de Europese overheersing van Java, 'het eiland van geheimzinnigheid' dat zich schijnbaar laat overheersen door 'de ruwe koopman', de Westerling, 'prat op zijn macht, op zijn kracht, op zijn beschaving, humaniteit, (...) blind, egoïst, eigendachtig tussen al de ingewikkelde raderen van zijn autoriteit, die hij uurwerkzeker laat grijpen in elkaar, controle op iedere wenteling, tot voor vreemden, buitenaf, een meesterwerk, wereldschepping, schijnt te zijn die overheersing der zichtbare dingen: kolonisatie van de bloedvreemde, zielvreemde grond'(96). Maar onder die dociele houding van het gekoloniseerde volk 'schuilt de stille kracht' waartegen de Europeaan niet opgewassen is. Het beeld dat hiervoor in de roman veelvuldig wordt gebruikt is dat van een vulkaan, schijnbaar in rust, waarin diep verborgen het vuur sist en smeult dat steeds dreigt tot uitbarsting te komen, en ook een meer, het meer van Lellès, 'het heilige, sombere meer', waarboven zwarte kalongs[12] cirkelen, dat op Eva Elgersma de indruk maakt 'of iets van het mysterie van Indië er zich plotseling openbaarde' (198). En uiteindelijk gaat de resident, het toonbeeld van de humane, rationele Westerse overheerser, er ook zo over denken. Zijn praktische en logische levenshouding heeft het moeten afleggen tegen dit land waarin 'het onuitzegbare' overal schuilt. Hij blijft er wonen, in een kamponghuis met een jonge Javaanse vrouw en haar familiekring en met een andere houding tegenover Indië: 'Arm Indië (...) wat schelden ze er niet op. Het land kan het toch niet helpen, dat er Kaninefaten op zijn grond zijn gekomen, barbaarse veroveraars, die maar rijk willen worden en weg (...)'(203).

12 Kalong: grote vruchtenetende vleermuis, ook wel vleerhond genoemd.



Louis Couperus, *De Stille Kracht.*

Het Java dat Couperus hier oproept ziet er op een aantal punten anders uit dan in Ten Brinks beschrijving van bijna veertig jaar eerder. De kolonie maakt een periode van malaise door: de bevolking is verarmd, de koffiecultuur gaat slecht en in de suiker dreigt een crisis. 'Indië kwijnde' (30). In Batavia worden nog steeds recepties gehouden, 'dat was het verschrikkelijke uur van Europees even meedoen met salon-beschaving en wereldheid' (193). Overigens is het er veranderd: 'Nu waren ze er niet meer, de gezellige huizen met hun oprechte hartelijkheid van ontvangst. Want het karakter van de kolonist was als veranderd, als versomberd door het omslaan der kansen, door de teleurstelling, dat hij niet spoedig zijn doel bereikte: zijn materialistisch doel van rijkdom'(194). Het komt ook door de telefoon, die de gezelligheid heeft gedood; men ziet elkaar niet meer 'maar men causeerde door de telefoon, in sarong en kabaai, in nachtbroek en kabaai'. Eva Elgersma vindt Batavia pretentieus, laatdunkend en somber en verkiest Laboewangi met zijn kleine Europese gemeenschap. Daar, in de binnenlanden, leven nog families volgens de oude Indische tradities, zoals de familie De Luce, die via een huwelijk met een Solose prinses grondbezitter is geworden en rijkdom verwierf in de suiker. In de leefwijze in dat grote huis herinnert alleen het elektrische licht in de voorgalerij aan de moderne tijd.

Het vreemde en vijandige Indië

Het idee dat de Europeanen eigenlijk niet in Indië thuishoren, dat Indië voor hen een wezensvreemde omgeving vormt die hen afmat en demoraliseert en waar ze niet kunnen aarden, loopt als een rode draad door de Indische letterkunde. In de roman *Ballingen* van Annie Salomons (1927)[13] komt het vervreemdende effect van Indië op de Europeanen sterk tot uiting. Deze roman speelt in Deli, een gebied aan de oostkust van Sumatra waar pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw Europese ondernemingen tot stand waren gekomen, waar het koloniale bestuur een geringere rol speelde dan op Java en de planters de dienst uitmaakten. Veel twintigste-eeuwse romans zijn gewijd aan het plantersleven op de uitgestrekte tabaks- en rubberplantages in Deli, dat sterk afweek van de leefwijze op Java, zeker in de grote steden aldaar.

De titel van Annie Salomons' roman drukt de centrale visie al duidelijk uit. Het zijn hier weer vooral de vrouwen, ook hier meestal 'vrouwtjes' genoemd en met een morele taak bekleed, die zich *displaced* voelen. Zij komen naar Indië om de man in moreel opzicht 'op peil te houden' zoals het nieuwe beleid voorschrijft: 'Ja, 't klonk heel mooi: een Europeesch vrouwtje, dat den man op peil hield; dat zijn zorgen deelde en een goeie kameraad was; maar vraag niet wat zo'n droomstertje de eerste jaren moest doormaken (...). Als ze tenminste sterk genoeg was, en niet brak bij den eersten aanval'(14). In de verschillende hoofdstukken van de roman liggen tal van vrouwtjes 'geknakt', 'lusteloos', 'mat', 'down' of 'zenuwziek' op de bank. Het is hier niet de stille kracht die hen ondermijnt, niet de geheimzinnigheid van het Oosten waar de rationele westerling geen vat op heeft. Het zijn ook niet de onpeilbare zielen van de inlanders, want die spelen in de roman geen rol (over de honderdduizenden koelies en het werk op de plantages, waarover bijvoorbeeld de romans van Madelon Székely-Lulofs handelen, lezen we hier niets). Waar de vrouwen aan lijden is de eerdergenoemde 'tropical nervousness', veroorzaakt door het klimaat, de verveling en het heimwee.

Annie Salomons' thema is het vreemde en vervreemdende Indië tegenover het vertrouwde, veilige 'thuis', Holland. Om die tegenstelling uit de verf te laten komen laat zij haar eerste hoofdstukken spelen op kerstavond en oudjaar. En nog scherper worden de tegenstellingen doordat het (alweer) een blond, onschuldig meisje is, hier 'een ongerept stukje geboortegrond' genoemd, dat op kerstavond haar eerste blik werpt op het 'Oosten', Port Said.

13 Annie Salomons, *Ballingen. Indische roman* (Amsterdam 1927).



Portret van Annie Salomons.

Zo ontstaat een scherp contrast, weer met morele lading ('ongerept', 'zuiver'), tussen de geboortegrond, de frisse Hollandse kerstnacht met kerstliederen, hulst en dennengroen, en het broeierige 'Oosten', donker, vuil, vreemd en beangstigend, afstotend en verlokkend, pervers en verdorven: 'overal slopen vreemde Oosterlingen langs, met ongunstig gezichten' (180).

Eenmaal in Indië, in Deli, wordt steeds de diepe kloof tussen Oost en West verbeeld. De schijnwerpers zijn uitsluitend op de Europeanen gericht: op de mannen, bij wie de morele ondermijning steeds op de loer ligt, zodat ze, als ze toegegeven hebben aan de verleiding van een inheemse vrouw, vol schaamte denken aan 'de fijne, beheerschte sfeer van het ouderlijk huis' waar ze nu detoneren. Heimelijk koesteren ze een weerzin tegen haar lucht van klapperolie, blijven aan haar 'altijd de kampong' ruiken en dromen intussen van 'iets blanks en koels' (92/93). En vooral op de Europese vrouwen, die zich vluchtig ergeren aan een 'domme baboe' of aan het inheemse personeel met 'hun bedorven nieuwsgierigheid, die op onhoorbare voeten rondsloop'(120), maar overigens helemaal geen contact hebben met de inheemse bevolking. Daardoor is het leven hier in de kleine, Europese huizen in Deli verwesterd. Tempo Doeloe is hier allang voorbij. De personages uit *Ballingen* vertellen elkaar verhalen over die oude tijd, over de grote huizen op Java, de kleding en de rijsttafels, over de leefwijze van de jongelui die toen nog ongetrouwd begonnen en niet meteen een huishouden in westerse stijl opzetten.

In dit verwesterde Indië zijn de Europeanen op elkaar aangewezen. Ze voelen zich, hoe verschillend ze ook zijn, van één soort. Zelfs de hond hoort daar meer bij dan de vreemde Oosterling: '"Dag hondje, dag beestje," praatte hij ineens jongensachtig blij. Net of Nikus en hij toch samen van één soort waren; en dat te lijdzame, ontastbare Oosten hem toch altijd een beetje benauwen zou...' (43). Maar ook de Europese contacten zijn

niet meer dan 'vluchtige ontmoetingen in de koloniën met menschen, die allemaal uit hun milieu waren gerukt, die geen van alle wortelen konden in den vreemde en die ieder hun beste sentimenten bewaarden voor den ouden eigen kring in het vaderland' (169). Het gevoel van ontworteld en verloren zijn in een onmetelijke, wezensvreemde wereld wordt juist vanuit dat losse Europese kringetje sterk beleefd:

> 'maar hij kon toch geen oogenblik het gevoel van zich afzetten, dat ze daar in het veilige Holland eenvoudig geen vermoeden hadden, wat je doormaakte in een land, waar elke teug lucht je in den eersten tijd vijandig en vreemd aandeed; waar je je blik nergens heenwenden kon, of hij stuitte op iets ongewoons; waar zelfs in je slaap de obsessie van het verloren zijn in een wereld, waar je niet thuis hoorde, je niet verliet. (24).'

De 'ballingen' in deze roman zijn dus de Nederlanders die zich ontheemd voelen in een onbekend en vijandig Indië en het paradijs waarnaar zij terugverlangen is 'de eigen kring in het vaderland'. Het lijkt nog ver weg dat de omgekeerde situatie in de Indische letteren de boventoon zal gaan voeren. Toch gebeurt dat al tamelijk snel. Naoorlogse Indische romans, door Beekman 'kunst van het exil, literatuur van ontwortelden' genoemd, gaan ook over ballingschap, verlies en ontheemdheid maar nu is het verloren paradijs het vertrouwde en geliefde Nederlands-Indië.[14]

14 E.M. Beekman, *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië 1600-1950* (Amsterdam 1998) 453.